

ERGENLERİN DİNİ İNANÇ, ŞÜPHE VE DİNİ TUTUMLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Celal ÇAYIR
Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
celalcayir@hotmail.com

Öz

Fizyolojik ve ruhsal değişimlerin yoğun olarak yaşandığı ergenlik dönemi, gelişim psikolojisinin üzerinde durduğu en önemli konulardan birisidir. Kimlik ve kişiliğin şekillenmeye başladığı bu dönem, hem bir dini uyanış ve bilinçlenme, hem de dini şüphe ve kararsızlığın en yoğun görüldüğü bir dönem olarak kabul edilir. Zihinsel yeteneklerin gelişmesiyle birlikte dini konularda şüphe ve sorgulamalar da ortaya çıkmaya başlar. Ergenlik dönemindeki sorgulama ve şüphe süreci, bazı kişilerde taklit düzeyindeki dini inançları daha güçlendirip pekiştirirken, bazılarında ise dini ilgisizlik ve inançsızlıkla sonuçlanabilmektedir. Betimsel yöntemle yapılan bu araştırmada, yaş, cinsiyet, okul türü, öğrenci velilerinin eğitim seviyesi, ekonomik ve dindarlık düzeylerinin ergenlerin dini inanç, tutum ve dini şüpheleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırmada okul türlerine göre gençlerin dini inanç, şüphe ve tutumları arasında anlamlı fark olduğu, yaş ilerledikçe dini şüphelerde de artışın olduğu, daha çok kaza-kader, ahiret inancı, dünyadaki kötülük ve adaletsizlik gibi konularda dini şüphelerin görüldüğü; kızların erkeklere göre dini ibadetleri yerine getirme ve dua etme puanlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu; ekonomik olarak ailesi zengin olan öğrencilerin, ailesi orta halli olan öğrencilere göre kaza-kader, hayır-şer ve ahiret inancı konularında daha yüksek puan aldıkları ve daha çok dini şüphe yaşadıkları bulunmuştur. Ailelerinin eğitim seviyesi yükseldikçe dinin bağımsızlığı kısıtlayan bir olgu olarak algılandığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ergenlik, Kimlik Krizi, Dini İnanç, Dini Şüphe, Çatışma

A STUDY ON ADOLESCENTS' RELIGIOUS FAITH, DOUBT, AND RELIGIOUS ATTITUDES

Abstract

Adolescence when people experience intense physiological and psychological changes is one of the most important issues on which the Developmental Psychology scholars studied. This period during which identity and personality begin to take shape is described as a period when people experience both the religious awakening and awareness and religious doubt and uncertainty in the most intense level. Along with the development of mental abilities, the doubts and queries regarding religious issues begin

to emerge. While the process of questioning and doubt in puberty strengthen and reinforce the religious beliefs on the imitation level for some people, it may result with religious neglect and disbelief for some others. The impact of the age, gender, type of school; education, income and pious levels of parents of the adolescents on their religious beliefs, attitudes and religious doubts were studied in this research. It was found that there is a significant difference among religious beliefs, attitudes and religious doubts in terms of the type of school; the older the adolescent, the more doubt on religion; the worship and pray points of the girls are higher than boys; the students whose family are rich get higher points and have more religious doubt than the students whose family have middle level income in terms of the topics of fate and fatality, good and evil and belief in the hereafter. It was also found that the higher the education level of parents the more acceptance of that the religion restrict the independence.

Keywords: Adolescence, Identity Crisis, Religious Beliefs, Religious Doubt, Conflict.

Giriş

Ergenlik, insanın gelişim süreçleri içerisinde fizyolojik ve ruhsal değişim ve dönüşümlerin, duygusal dalgalanmaların en yoğun ve en hızlı yaşandığı bir evre olarak bilinir. Bilişsel ve sosyal gelişme süreciyle birlikte kişinin kendisi hakkında sahip olduğu görüş, tanım, imaj ve çeşitli temsilleri kapsayan kimliğin bu evrede şekillenmeye başladığı kabul edilir.¹

Çocukluktan gençliğe geçiş sürecinde geçici bir ara dönem olarak kabul edilen ergenlik, kimlik ve kişilik gelişimi bakımından kritik ve bunalımlı geçen bir evredir. Her türlü otoriteye başkaldırı, bağımsız olma arzusu, stres, çatışma, cinsel arzuların baskısı, dini şüphe ve tereddütler, suçluluk ve günahkârlık duygusu gibi ruhsal problemler, bu dönemin en belirgin özellikleri olarak bilinir. Fizyolojik, ruhsal ve sosyal yapıda çok hızlı değişim ve dönüşümlerin görüldüğü bu evrede iç dünyada yaşanan duygusal dalgalanmalar ile dış dünyadaki kimlik arayışları, ergenlerin şüphe, çatışma, karamsarlık, gerilim, bunalım ve tedirginlik yaşamalarına yol açar. Duygusal istikrarsızlık, kriz ve bunalımların en yoğun olduğu bu dönemden her birey farklı düzeyde etkilenir.²

Ergenlik, Din Psikolojisi literatüründe en çok çalışılan konular arasında yer almaktadır.³ Fiziksel, zihinsel, duygusal ve ahlaki/sosyal

¹ Bilgin, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir 2007, s. 78.

² Argyle, Michael & Hallahmi, Benjamin-Beit, *The Social Psychology of Religion*, London and Boston, 1975, pp. 58-70; Kula, Naci, *Kimlik ve Din*, Ayışığı Kitapları, İst. 2001, s. 64-68; Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2004, s. 27.

³ Ulusal ve uluslararası literatürde Din Psikolojisi alanında ergenlikle ilgili çalışmalar için bkz. Mustafa Koç, "Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe

yönlerden psikolojinin çeşitli alanları ve yaklaşımları tarafından ele alınan bu konu, günümüzde de önemini korumaya devam etmektedir.

Birbirleriyle bağlantılı ve iç içe geçmiş olan ergenlik ve gençlik dönemlerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zordur. Ergenlik döneminde karar verilmesi gereken birçok tercih, çeşitli nedenlerle gençlik dönemlerine sarkabilmektedir. Bundan dolayı kişinin kendine uygun rol, meslek, ideoloji/siyasi görüş ve dini inanç gibi önemli konularda tercih yapması, ergenleri ilgilendirdiği kadar gençleri de ilgilendirmektedir.⁴

Kulaksızoğlu, ergenliği konu alan araştırmalarda her ne kadar bu evrenin ruhsal bakımdan çalkantılı ve sarsıcı bir evre olduğu şeklinde yaygın bir görüş bulunsa da, bütün ergenler için bunun geçerli olmadığını, küçük bir azınlık dışında çoğu ergenin sarsıntılara maruz kalmadan bu yılları problemsiz ve kaygısız bir şekilde atlattığını belirtmektedir.⁵

Ergenlik, gündelik hayatın diğer konularıyla ilgili stres, çatışma, bunalım dönemi olduğu gibi dini konulara yönelik şüphe, çatışma, sorgulama, değişim ve dönüşümlerin en yoğun yaşandığı bir dönemdir. Ergenlik dönemi, genel psikoloji alanında olduğu gibi, din psikolojisi alanındaki araştırmacıların da en çok ele aldıkları konular arasında yer almaktadır.

Bu araştırma da, ergenlerin dini inanç, dini şüphe ve dini tutumları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada şu sorulara cevap aranmıştır: (1) Ergenler daha çok hangi konularda dini şüphe duymaktadır? (2) Ergenlerdeki dini şüphe kaynakları nelerdir? (3) Demografik değişkenlere göre dini inanç, şüphe ve dini tutumlarda herhangi bir farklılaşma var mıdır?

Bu çalışma, literatür taraması ve verilerin analizinin yer aldığı metodoloji bölümü, bulguların sunulduğu ve tartışıldığı bölüm, genel değerlendirme ve sonuç olmak üzere üç temel bölümden meydana gelmektedir.

I. İnanç, İman, Şüphe ve İnançsızlık Kavramları

Literatürde iman, inanç ve şüphe kavramlarının tanımı, bu kavramların hangi dini durumu ifade etmek için kullanıldığı konularında tartışmalar bulunmaktadır. İngilizce'de 'belief' (inanç) ve 'faith' (iman) kavramları, farklı anlamlara gelse de zaman zaman birbirlerinin yerine

Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 12 / 2005, ss. 41-69.

⁴ Hökelekli, Hayati & Çayır, Celal, "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler", *UÜİFD*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, s. 26.

⁵ Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s. 235.

kullanılmaktadır.⁶ İman kelimesi, sözlükte gönülden tasdik etmek, gönülden benimsemek anlamlarına gelirken; 'inanç' kelimesi ise, bir düşünceye gönülden bağlı bulunma, bir dine inanma, inanılan şey ve görüş gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Lehindeki veya aleyhindeki düşüncelerin eşit oranda olduğu, zihnin bir şey için var veya yok diyemediği durum 'şüphe' kavramı ile tanımlanmaktadır.⁸

Dini inkâr ve inançsızlık ise, yaratıcı ve aşkın bir varlığın olduğuna ya da bir dine inanmama, şeklinde tanımlanabilir.⁹ "İnanma", insanın varlık yapısında yer alan en temel duygulardan birisi olarak kabul edilir.¹⁰ "İman", inanan kişinin iman nesnesine yönelik derin ve sıcak duygularını ifade eden, bireyin kendisi için bilgiden daha ileri düzeyde olan bir bağlıdır. Bireysel bir özellik taşıyan iman, her bireyde birbirinden farklı biçimlerde tecrübe edilir. Toplumda yaşanan değerler, bireylere inanç olarak geçer. Birey bu inançlarını duygularıyla besler ve iman haline dönüştürür.¹¹ Vergote, dinsel anlamda "inanmak" eyleminin karşılığı olarak kullanılan kelimenin "inanç" değil "iman" olduğunu, dini anlamda "inanma" eyleminin "inanç" kavramı ile değil "iman" kavramı ile ifade edilebileceğini vurgulayarak, dindarlığın boyutlarıyla ilgili tasnif yapan Glock ve Stark'ın, dindarlığın "ideolojik boyut" ile "inanma boyutu"nu bir tutmakla, inanan kişinin hususi durumunu göz ardı ettiklerini dile getirir.¹²

İnanç, imana göre daha genel, daha toplumsal, kesin, kanıtli ve bilişsel yanı ağır basan bir olgu iken, iman ise, daha özel, daha bireysel, duygusal ve gelişmiş şekli olup, inanç nesnesine karşı pozitif duygular içerir. Kayıklık, inancın imana göre daha çok bilgi ve kesinliğe dayandığını, daha kesin ve statik olup bilişsel yanının ağır bastığını, buna karşılık daha çok teslimiyet ve bağlılığı ifade eden imanın ise, daha öznel, bireysel ve duygusal bir durum olduğunu, inanılan değerlerin içte derinden yaşanmasını ifade ettiğini, ancak her ikisinin birbirinden tamamen kopuk kavramlar olmadığını belirtmiştir.¹³

⁶ Bkz. G. W. Allport, *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, London 1950, s.140; Mehmedoğlu, A. Ulvi, İnanç Psikolojisi, *Din Psikolojisi*-içinde (Edit. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir 2011, s. 148.

⁷ İman ve inanç kelimelerinin tanımı, benzer ve farklı anlamları için bkz. Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156; Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", *AÜİFD* (2005), ss. 134-38; A. Ulvi Mehmedoğlu, İnanç Psikolojisi, ss. 145-148.

⁸ Bkz. Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yay., 2. Baskı, İst. 2008, ss. 71-75.

⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, ss. 71-75; Vergote, A., *Dini İnanç ve İnançsızlık*, s. 180.

¹⁰ Mehmedoğlu, İnanç Psikolojisi, s. 145.

¹¹ Catalan, J.E, *L'homme et sa Religion: Approche Psychologique*, Paris 1994. s. 98/100'den aktaran Hasan Kayıklık, a.g.m, s. 135.

¹² Vergote, Antoine, *Dini İnanç ve İnançsızlık* (çev. Veysel Uysal), MÜİFY, 1999, s. 175-176.

¹³ İman ve inanç kavramları ile ilgili tartışmalar için bkz. Hasan Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", ss. 134-138, 153, 155.

İnanç ve iman kavramının ilişkili olduğu bir diğer kavram ise şüphedir. Şüphe, inanç ve inançsızlık arasında kararsız olma ruh hali olarak tanımlanır.¹⁴ Allport, bir inancın diğeriyle çatışması sonucu şüphenin ortaya çıktığını ve inançsızlığın erken bir aşamasını temsil ettiğini ifade etmiştir.¹⁵ Şüphe duyan kişi bir şeyi kabul veya reddetmede kesin bir hükme varamadığından zihinsel gerginlik ve huzursuzluk içindedir.¹⁶ Genel olarak bakıldığında “inanç” aşamasında ortaya çıkabilen ve “iman”ın oluşumu aşamasında ortaya çıkan şüpheler olmak üzere iki farklı şüphe türünden bahsedilebilir. İnanç ile imanın birbirinden farklı birer olgu olduğunu, inançta daha çok bilişsel süreçlerin, imanda ise bilişsel süreçlerle birlikte duygusal süreçlerin de öne çıktığını ifade eden Kayıklık, hem inançta, hem de imanda şüphelerin görülebileceğini belirtmiştir.¹⁷

Dini şüphe ile diğer zihinsel süreçlerin bazı araştırmacılar tarafından birbirleri ile karıştırılmakta olduğu, birbiriyle karıştırılan bu kavramlar arasında dini şüphe ile inançsızlığın da yer aldığı belirtilmektedir. Bu olgunun oldukça karmaşık olduğunu belirten Ok ise, Din Psikolojisi literatüründe bilişsel gerilim ve çelişkilerin genellikle “dini şüphe” olarak ifade edildiğini, bazı araştırmacıların aynı ya da benzer bir zihinsel durumu ifade etmek için “dini şüphe”, “çelişki”, “sorgulama” ve “uyumsuzluk” gibi kavramları kullandığını belirtmektedir.¹⁸

II. Ergenlik Dönemi Dini İnanç, Şüphe ve İnançsızlık

Ergenlikle ilgili araştırmalarda bu evrenin birçok yönden hem olumlu, hem de olumsuz içeriklere sahip olduğu vurgulanmıştır. Dini açıdan da bu dönemin hem bir dini uyanış, bilinçlenme ve dini bağlılık evresi, hem de dini şüphe, inkar ve kararsızlık dönemi olduğu kabul edilmektedir.¹⁹

Bireyin kimlik ve kişiliğinin ergenlik döneminde şekillendiği, hayatın ilerleyen yıllarında az-çok değişimler olsa da daha çok bu dönemde şekillenen yapıya göre devam ettiği kabul edilir. Bireyler kendi aidiyetlerini cinsiyet, ırk, dil, din, kültür vb. yönlerden birden fazla kimlik yapıları ile tanımlayabilirler.²⁰ Kişilerin kendilerini tanımladıkları birden çok farklı kimlik yapılarının şekillenmesinde dini inanç ve değerlerin belirleyici etkisi söz konusu olduğundan ergenlerin dini konularla ilgili yaşadıkları şüphe, çatışma ve gerginliklerin sebep ve sonuçlarının doğru tahlil edilmesi önem

¹⁴ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay., 2000, s. 53.

¹⁵ Allport, G. W., *Birey ve Dini*, (çev. Bilal Sambur), Elis Yay., Ankara 2004, s. 118.

¹⁶ Peker, a.g.e., s. 72.

¹⁷ Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”, s. 136, 153, 155.

¹⁸ Ok, Üzeyir, “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”, *Dini Araştırmalar*, 2005(8), 22, s. 11-12.

¹⁹ Argyle & Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, ss. 58-70; Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2004, ss. 39-40; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, ss. 265-270.

²⁰ Bilgin, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir 2007, s. 78.

kazanmaktadır.

Ergenlik döneminde dini gelişim, yalnızca bilişsel gelişime bağlı ortaya çıkan bir olgu olmayıp bütün ruhsal yapının uyanması ve kendini hissettirmesiyle gerçekleşir. İlk başlarda duygusal motifli etkiler daha öne çıkarken, bilişsel gelişim seyri içinde dini arayış ve şuur bakımından derinleşme meydana gelir.²¹

Sorgulama, eleştirme, kritiğe tabi tutma gibi bilişsel özellikler, çocukluk döneminin ilk yıllarında henüz çok fazla gelişmiş olmadığından çocuklar dini inançları düşünmeden benimserler. Küçük yaştaki çocukların aile ve çevre tarafından sunulan dini inanç ve değerleri doğru kabul edip genellikle olduğu gibi kabullenme eğiliminde oldukları belirtilmektedir.²²

Ergenlik, hem bir dini uyanış, hem de dini şüphelerin yaşandığı bir dönemdir. Ergenliğin ilk yıllarında bunalımlı evreye girilmeden önce dini uyanış kendini gösterir. Bir-iki yıl devam eden bu süreçte dini inanç, dini duygu, dini tutum ve ibadet konularına yönelik yüksek bir ilgi görülür. Bu süreçte dini pratikleri yerine getirmede hassas olduğu gibi, helal-haram, sevap-günah gibi konularda da önemli ölçüde duyarlılık müşahade edilir. Ancak, ergenliğin kendine has bunalımların baş göstermesiyle bu dini ilgi ve duyarlılık kaybolarak yerini şüphe ve sorgulamalara bırakır.²³

Çocukluk döneminde benimsenen dini inançların ergenlik dönemi ile birlikte sorgulanması, bireyin dini gelişimi açısından beklenen/normal bir süreçtir.²⁴ Ergenlik döneminde yaşanan şüpheler, dini gelişim açısından bireyin inanç bakımından daha bilinçli olmasına imkan sağlar.²⁵ Karaca, dini şüphe tecrübesi yaşayan bütün ergenlerde bu şüphelerin olumsuz etkilerinin olmayacağını, aksine bu tecrübenin dini inançları rafine edip daha da güçlendirebileceğini belirtir.²⁶ Bu yönüyle de değerlendirildiğinde şüphenin yalnızca olumsuz bir etken olmayıp, inançlara ilişkin tutum ve kabullerin daha da sağlamlaşmasına ve derinleşmesine katkı sağlayan olumlu bir faktör olduğu söylenebilir.

Zihinsel gelişmenin belirli bir düzeye gelmesiyle birlikte daha önce benimsenen dini inanç, ibadet ve geleneksel dini tutumlara ilerleyen yaşlarda şüphe ve sorgulamalar başlar.²⁷ Bilişsel gelişim sürecinin yanı sıra eğitim, çevre, kitle iletişim vb. faktörlerin etkisi ile ergenin iç dünyasında

²¹ Karaca, Faruk, Dindarlığın Gelişimi, *Din Psikolojisi*-içinde (Edit. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir 2011, s. 133.

²² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, ss. 252-254.

²³ Koç, Bozkurt, *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din İlişkisi*, AÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2003, s. 40.

²⁴ Vergote, A., *Dini İnanç ve İnançsızlık*, s. 293; Yavuz, Kerim, *a.g.e.*, s. 293.

²⁵ Vergote, A., "Ergenlikte Din", (çev. Erdoğan Fırat), *AÜİFD*, Ankara 1981, Cilt: XXIV, ss. 588-591; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 200.

²⁶ Karaca, Faruk, Dindarlığın Gelişimi, s. 131.

²⁷ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, Dem Yay., İstanbul 2010, s. 64.

bir takım belirsizlik, şüphe ve çelişkiler meydana gelebilir. Bu sorgulama ve eleştirme süreci, ergenin daha önce sorgulamadan benimsediği inanma tarzlarında değişim ve dönüşümlere yol açarken,²⁸ bazı kişilerde dini inanç ve düşüncelerin derinleşmesi, taklit düzeyindeki inançların daha da güçlenip pekişmesi, bazılarında ise dini ilgisizlik ve inançsızlıkla sonuçlanabilmektedir.²⁹

Şüphe, zihinsel düşüncenin temel özelliği olmayıp, geçici ve arızı bir durumdur. Zihinde uzun süre çözülemeyen şüpheler, psikolojik olarak gerginlik ve huzursuzluğa yol açar. Şüphe ve belirsizlik hallerinin uzun sürmesi, ruh sağlığını tehdit eden bir durum olduğundan, şüphe hallerinden kısa sürede kurtulmak gerekir. Şüphe ve kararsızlık içinde olan ergenlere yapılan telkin ve bilgilendirmeler onların kavrayacağı seviyede olursa, bu durumu kolayca atlatılabilecekleri belirtilir. Bazı araştırmacılar, şüpheyi bireyin sağlıklı dini inançları üzerinde yıkıcı etkileri olan kansere benzetirken (Buchanan, 2000), bazıları her bireyin inanç sisteminin bütünlüğü içinde şüphenin ayrılmaz bir parça olarak kabul etmiş (Beck, 1990: 327), bazıları ise şüphenin evrensel bir tecrübe olduğunu ve imanın olgunlaşması için gerekli olduğunu belirtmişlerdir (Fowler, 1996; Parks, 2000; Tillich, 1957).

Türkiye'nin ergen profili ile ilgili yapılan bir araştırmada, bir dine inanan ve ibadetlerinin bir kısmını yerine getiren ergenlerin oranı %55,5; bir dine inanan ancak ibadetlerini yeri getirmeyen ergenlerin oranı %15,2; bir dine inanan ve ibadetlerinin tümünü yerine getirmeye çalışan ergenlerin oranının ise %14,2 olduğu tespit edilmiştir.³⁰

Karaca'ya göre ergenlikte yaşanan şüphelerin inanç bakımından daha ileri bir aşamaya geçişinin başlangıcı olabileceği gibi, inançsızlığa sürüklenmenin de ilk aşaması olabilecektir. Ergenlerin yaşadıkları dini şüphe ve sorgulama süreci, ya şuurlu bir dini inanç ya da inançsızlıkla sonuçlanmaktadır. Dini gelişim bakımından çocukluk dönemi sağlıklı geçen bireylerin ergenlik yıllarındaki şüphe, çatışma ve kararsızlık gibi olumsuz durumların bir süre sonra olumluya döndüğü, bu kişilerin dini inançlarına daha sıkı bağlandıkları belirtilmiştir.³¹

III- Ergenlik Dönemi Dini Şüphe ve Çatışma Kaynakları

Şüphe ve çatışma, ergenlik döneminin en belirgin özellikleri arasında yer alır. Çatışma ve şüphe durumları, birbirlerini etkileyen iç içe geçmiş

²⁸ Ok, Üzeyir, "Dini şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 33 (2), 2009, s. 150.

²⁹ Bahadır, Abdülkerim, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler" *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*-(içinde), Dem Yay., İstanbul 2006, s. 356-357.

³⁰ Bkz. Türkiye'de Ergen Profili, T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 122.

³¹ Karaca, Faruk, a.g.m., s. 132; Mehmedoğlu, a.g.m., s. 157.

kavramlardır. Bu evrede hayatın diğer alanlarına yönelik şüphe ve sorgulamalar yapıldığı gibi aynı ruh haliyle dini inanç ve değerlere yönelik şüphe ve sorgulamalar da yapılır. Ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe ve çatışmaların “duygusal” ve “uyumsuzluk ve çatışma” olmak üzere iki temel özelliği vardır.³² Yapılan araştırmalarda ergenlerde görülen dini şüphelerin genel olarak fizyolojik, duygusal, cinsel ve sosyal nedenlerden kaynaklandığı belirtilmiştir.³³ Dini şüpheyi dini konularda yaşanan bilişsel gerilim ve çelişki olarak tanımlayan Hökelekli, bunun dini düşüncede dalgalanma, dini inançta ise tereddüt ve kararsızlık şeklinde tezahür ettiğini belirtir.³⁴

Allport’un dini şüphenin kaynaklarıyla ilgili yaptığı tasnif şu şekilde özetlenebilir: Dini ve ahlaki konularla (Tanrı anlayışı, dinsel arayışın kaynakları, geleneksel dinin eksiklikleri, büyü ile dinin karışması) ilgili şüpheler; tepkisel-olumsuz şüphe; ilgi ve isteklerin karşılık bulup-bulamamasından kaynaklanan şüpheler; bilimsel ve referans şüphesi. Kayıklık, Allport ve Clark’ın dini şüphenin kaynakları ile ilgili yaptığı tasnife “*ergenlik şüphesi*” maddesinin eklenebileceğini, ergenlik döneminde görülen şüphelerin kendine has özellikleri bulunduğunu, kaynağının ise bizatihi bireyin içinde bulunduğu gelişim evresinden kaynaklandığını ve bu durumun bireylerde çeşitli bunalımlara yol açtığını vurgular.³⁵ Vergote ise, ergenlerde ortaya çıkan dini şüphelerin kaynağını “iç dünyanın keşfinde krizlerle dolu olan gencin bağımsızlık arayışı”, “cinsel heyecanların şiddeti” ve “hayatın anlamsız olduğuna yönelik kabuller” olmak üzere üç ana başlık altında tasnif etmiştir.³⁶

Din Psikolojisi alanında yapılan araştırmalarda ergenlerin yaşadıkları şüphe ve tereddütlerin kaynakları ile ilgili benzer ve farklı görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmalarda, dini şüphelerin kaynağı ile ilgili olarak insan tabiatından kaynaklanan ortak ve benzer tasnifler yapıldığı gibi, dini inançların teolojik ve farklı toplum yapılarının kendine özgü yapılarından kaynaklanan birbirinden farklı dini şüphe çeşitlerine de vurgu yapılmıştır. Literatür incelendiğinde bu dini şüphelerin *bireysel* ve *sosyo-kültürel* olmak üzere iki temel yapıdan kaynaklandığı görülmektedir. Dini şüphenin en önemli kaynağı ise, bu olgunun öznesi konumunda olan bireyin bizatihi kendisidir. Ergenlik dönemi ile birlikte bireyde meydana gelen fizyolojik, bilişsel ve ruhsal yapıdaki hızlı değişim ve dönüşüme bağlı meydana gelen gelişmeler, dini şüphenin bireysel kaynaklarını oluşturur. Kimlik arayışı, hayatı anlamlandırma, fitrata uygun meslek, ideoloji/siyasi görüş ve dini inancın seçilmesi, gündelik ve sosyal hayatta karşılaşılan olaylar ise, dini

³² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 272.

³³ Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

³⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 195.

³⁵ Bkz. Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İman, İnanç ve Şüphe”, ss. 146-152.

³⁶ Vergote, Antoine, “Ergenlikte Din”, ss. 589-590.

şüphenin hem bireysel hem de sosyal yapısını ilgilendiren psiko-sosyal kaynaklarını oluşturur. Dini şüpheler, birbirleriyle etkileşim halinde olan psikolojik yapı ve sosyo-kültürel şartların her ikisinden kaynaklanmaktadır.

Yapılan araştırmalarda ergenlerde görülen dini şüphelerin bireysel farklılığın dışında genel olarak bedensel, duygusal, cinsel ve sosyal etkenlerden kaynaklandığı belirtilmiştir.³⁷ Ergenlerin yaşadıkları şüphe ve tereddütler, her bireyde farklı nedenlerden kaynaklanabilir. Bu farklılık, dini inançların teolojik yapısından olacağı gibi, farklı toplum yapılarından da kaynaklanabilir.

Ergenlikte yaşanan dini şüphe ve çatışmaların kaynağını bilişsel ve ruhsal gelişmeler ve bu dönemin kendine özgü özellikleri oluşturur. *Ergenlik dönemindeki dini şüphelerin kaynakları kısaca şu başlıklar altında ele alınabilir:*

1. Bilişsel gelişmeye bağlı şüpheler

Bilişsel gelişme, ergenlik dönemindeki şüphe, sorgulama, mantıksal çıkarım, karar verme gibi zihinsel süreçlerin aktif olmasıyla etkili olan bir süreçtir. Ergenlik çağının başlamasıyla bireyde yeni yeni düşünce ve görüşler canlanmaya, hayatın anlamı, olup-biten hadiseler, dini inanç ve tutumlar gibi çeşitli konularla ilgili birçok eleştiri ve sorgulamalar kendini göstermeye başlar. Bilişsel gelişme, hem dini şüphenin en önemli kaynağı, hem de bu şüphelerin çözümünü sağlayan en önemli bir araçtır. Şüphe, çatışma, eleştirme, sorgulama, akıl ve mantığa uygun olup olmadığını sorgulama gibi zihinsel durumlar ancak bilişsel gelişime bağlı olarak ortaya çıkan süreçlerdir. Zihinsel çatışmalar yaşayan kişi, rahatsızlığa yol açan düşünceler karşısında bu düşüncelere karşı çıkma, geçmişteki tüm değerleri inkar etme, yetişkinlerin ve toplumun değer yargılarını eleştirme yolunu tercih ederek bunlarla baş etmeye çalışır.³⁸

Ergenlik döneminde ortaya çıkan şüphe ve sorgulamalar, bilişsel gelişmeye bağlı olarak fitri olarak gelişen duygulardır ve ergenliğin karakteristik özelliklerinden birisi olarak kabul edilir. Ergenlik döneminde bilişsel gelişmeye bağlı dini inanç, ibadet vd. konulara yönelik şüphe ve sorgulamalar, yine aynı zihinsel süreçlerin kullanılmasıyla çözümlenir. Bu yönüyle bilişsel gelişmenin hem sorunu hem de çözümü içinde barındıran çift kutuplu bir yapı olduğu söylenebilir. Bahadır, başta Clark ve Melici olmak üzere bazı araştırmacılara göre dini şüphenin yalnızca zihinsel gelişmeyle ilgili olmadığını, duygu, düşünce, heyecan, kişilik yapılarının yanı sıra, aile, okul, kitle iletişim araçları gibi sosyo-kültürel şartlarla da ilgili bir olgu olduğunu belirtir.³⁹

³⁷ Kulaksızoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

³⁸ Herr, Vincent V., "14-18 Yaş Döneminde Dini Çatışma", (çev. M. Doğan Karacoşkun), *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Din ve Bilim Yay., Samsun 2006, s. 103.

³⁹ Bahadır, Abdülkerim, "Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler" s. 362 vd.

Çocukluk döneminde daha çok aktif olan hayal dünyasının yerini, ergenlik döneminde yerini muhakeme, tenkit ve tahlil etme yeteneğine bırakır.⁴⁰ Hood ve arkadaşları, dini şüphenin özellikle ergenlik döneminde ortaya çıktığını, ergenlerin dini sosyalleşme süreci ile birlikte dini konularla ilgili sorular sormaya başladıklarını, ancak bu sorularına tatmin edici cevap alamadıklarında dini inançları hakkında şüpheyi düştiklerini belirtirler.⁴¹

Ergenlik döneminde ortaya çıkan dini şüpheler, ergenin dini olgunluğa ulaşabilmesi için bir fırsat olduğu gibi, dini inançsızlığa düşmesi için de bir tehlike kaynağıdır. Ergenlerin hayatın gayesi, hastalık, ölüm, savaş, adaletsizlik ve olağanüstü hadiselerin anlamı gibi birçok konuda akla uygun, tatmin edici ve sağlıklı cevaplar bulmaları, bilişsel gelişme ile yakından ilgilidir. Bu dönemde zihnini kurcalayan dini konularla ilgili sorularına akli ve mantıki cevaplar bulamaması, onun dini şüphe ve çatışma yaşamasına yol açabilmektedir.

2. Bağımsız ve özgür olma arzusundan kaynaklanan şüpheler

Ergenlik dönemine kadar anne baba otoritesi altında yaşayan çocuklar, ergenlikle birlikte otoriteyi reddedip bağımsız davranma eğilimi içine girerler. Kendi başlarına hareket etmek isteyen ergenler, başkasının kendilerini kontrol etmesinden, özgürlüğünün kısıtlamasından hoşlanmazlar. Aile ve toplum hayatını düzenleyen, herkesin bu kurallara uyması beklenen örf, adet, gelenek, kanun ve din gibi kurumlar bulunur. Ergen için özgürlüğünü kısıtlayan her şey kötüdür. Ergen, içinde bulunduğu duygusal gerginlikler ve özgür olma duygusuyla diğer otoritelere karşı çıktığı gibi dini inançlara da karşı çıkabilir. Otoriteye karşı mücadele eden ergenlerde hem şüphe ve korku, hem de güven duyguları baskındır. Kendi arzu ve isteklerini ön plana çıkarma ve kendini ispatlamaya çalışma düzeyi ne kadar yüksek olursa, çatışma sıklığı ve düzeyinde de o oranda artış görülür.⁴²

Köse tarafından yapılan bir araştırmada, İngiliz mühtedilerin dini yönden kendi ergenlik dönemlerini 'isyan devri' şeklinde tanımladıkları, sahip oldukları bu isyan duygusunu bazen ailelerine, bazen de topluma yönelttikleri belirtilmiştir.⁴³

3. Dini ve ahlaki konulardan kaynaklanan şüpheler

İnsan hayatının en önemli unsurlarından birisi olan din, bireysel ve sosyal kimliğin şekillenmesinde, hayatın anlamı, gündelik ve sosyal hayatın

⁴⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 77.

⁴¹ Hood, Ralph W. ve diğerleri, "Dini Şüphe" (çev. M. Doğan Karacoşkun), ss. 93-94.

⁴² Herr, a.g.m., s. 104.

⁴³ Köse, Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, İsam Yay., İstanbul 2007, s. 50.

düzenlenmesinde önemli işlevleri vardır. Din, hayatın çeşitli alanlarına yönelik tercihlerde, dini kurumlara bağlılıkta kişilere yol gösterir.⁴⁴

Ergenlik döneminde yaşanan şüphe, çatışma ve bunalımların önemli kaynaklarından birisi de dini ve ahlaki konularla ilgilidir. Ruhsal yönden son derece karmaşık duygulara sahip olan ergenler, kimlik ve kişiliklerinin şekillendiği bu evrede dini inanç konularına yönelik şüpheli ve sorgulayıcı bir yaklaşım içinde olurlar. Din eğitiminde yapılan yanlış uygulamalar, kişinin aile ve çevresinde benimsediği dini inanç ve değerlerin gündelik ve sosyal hayattaki değerlerle çelişmesi, din eğitiminin yetersiz verilmesi, aşırı zorlama ve baskı, suçluluk-günahkarlık duygusu gibi durumlar, ergenlerdeki en önemli dini şüphe ve çatışma kaynaklarıdır.

Yapıcı, modernizm ve sekülerizm süreçleriyle hem Batı'da hem de Türkiye'de kurumsal dini yapıların rasyonalist-pozitivist bakış açılarıyla eleştiriye tâbi tutulması ile sanayileşme ve modernleşmenin sonucu olarak dünyevileşmenin yaygınlaşmasıyla dindarlığın gerilediğini ve beraberinde iki temel sorunu getirdiğini belirtmiştir: Bunlardan *birisi*, toplumun zihniyet ve ahlâkı üzerindeki dinin biçimlendirici etkisini zayıflatmış; *diğeri* ise, aşırı bireyselleşme, bireyi kalabalıklar içinde yalnızlaştırmıştır.⁴⁵ Hökeleki ise, seküler yaşam biçimlerinin yaygınlaştığı, dinin toplumsal hayattaki etkisinin azaldığı toplumlarda insanları en çok meşgul eden sorunların amaç ve anlamdan yoksunluk, yabancılaşma, bunalım, şiddet, intihar, madde bağımlılığı ve cinsel sapma gibi konuların olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Din, akıl ve bilimin açıklayamadığı birçok konuya açıklık kazandırdığı gibi, zihinsel şüpheleri de ortadan kaldırmaktadır. Ancak, dinin bireysel ve toplumsal hayattaki etkisi azalınca bazı olayları anlamlandıramayan, aklına takılan sorulara cevap bulamayan insanlar, dini konularda şüphe ve tereddüt içine düşebilmektedirler.

Dini ve ahlaki konularla ilgili şüpheler, şu alt başlıklar halinde ele alınabilir:

a. Cinsel arzularla dini inançların çatışmasından kaynaklanan suçluluk-günahkarlık duygusu

Ergenlik dönemine giren bireyde cinsel uyanışın olgunlaşması ile birlikte bireylerin inançları ile dürtüleri arasında gerginlik ve çatışmalar baş göstermeye başlar. Sosyal ve kültürel hayatta bir taraftan cinsel arzular

⁴⁴ Yorulmaz, Murat, "Din ve Kimlik İlişkisi Bağlamında Türkiye'de Kimlik Arayışları-Yapısal Bir İçerik Analizi", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2012 Cilt: 3 Sayı: 2, s. 72.

⁴⁵ Yapıcı, Asım, "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2012, 12(2), ss. 17-18.

⁴⁶ Hökeleki, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 35-36.

özendirilirken, diğer taraftan bu arzuların tatminini engelleyen ve yasaklayan birtakım normlar bulunmaktadır.

Cinsel arzuların tatmin edilmesi için devrede olan güçlü dürtüler kişiyi sıkıştırırken, diğer taraftan 'günah' olarak belirtilen dini inançlar tarafından arasında kalan ergenler bazı çatışmalar yaşamaktadır. Şayet, bu dini kuralların zihinsel anlamda makul açıklamaları yapılmazsa veya birey cinsel haz ve isteklerini kontrol edemezse, birtakım çatışmalar yaşamaktadır. Bazı ergenler, bu tür çatışma durumlarından kurtulmak için Tanrı'nın varlığı ve dini inançlarını inkar etme yoluna bile gidebilmektedirler.⁴⁷ Dini inanç bakımından sağlıklı ve dengeli olan ergenlerin ise suçluluk ve günahkarlık duygusunun yol açtığı bu tür stres, çatışma ve bunalım hallerini çok fazla etkilenmeden daha kolay atlattığı tespit edilmiştir.⁴⁸

Modern zamanlarda insan davranışları üzerinde güçlü etkileri olan cinsel duygularını besleyen uyarıcılarda önemli bir artış olmuştur. Dindar olan gençler, kendilerinde uyanan bu yerine getirmenin yasaklandığına inandıkları için bu arzularını baskı altına alırlar. Cinsel dürtülerin baskısı ile dini inançları arasında kalan ergenler çatışma yaşarlar. Ergenlikteki meydana gelen fizyolojik değişimler ve buluş döneminin yol açtığı gerginlikler, suçluluk-günahkarlık duygusunun yoğun olduğu stresli ve fırtınalı bir dönemin yaşanmasına yol açtığı tespit edilmiştir.⁴⁹ Cinsel arzu ve istekler ile bu arzulara sınır ve yasak koyan dini inançlar arasında kalan ergenlerde ortaya çıkan çatışma, onlarda vicdani rahatsızlığa, suçluluk ve günahkarlık duygusunun yaşanmasına sebep olabilmektedir.⁵⁰

Vergote, ahlaka dair kaygıların bir taraftan ergenlerin dini pratiklerine daha yoğunlaşmasını sağladığını belirtirken, diğer taraftan nefsanî arzuların, dini/ahlaki kurallara aykırı olmasından dolayı suçluluk günahkarlık duygularını artırdığına işaret etmiştir.⁵¹

b. Din-bilim çatışması

Din-bilim çatışması, özellikle Batı Avrupa'da rasyonalizm ve pozitivizm düşüncelerinin etkisiyle modern dünyanın kutsallıktan arındırılma girişimleri sonucu ortaya çıkan bir problemdir. Özellikle her şeyi akıl ve mantıkla değerlendirme yaklaşımları, modernleşmenin bilim sayesinde elde edildiği, buna karşılık dinin bilimsel gelişmelere ters, ilerlemeye mani bir olgu olduğu şeklinde bir algı oluşturulmak istenmiştir.

⁴⁷ Herr, a.g.m., s. 105.

⁴⁸ Hökelekli, Hayati, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 98.

⁴⁹ Ekşi, Aysel, "Adolesanın Ruhsal Gelişim Dönemleri ve Bu Döneme Özgü Sorunları", *Ben Hasta Değilim, Çocuk Sağlığı ve Hastalıklarının Psiko-sosyal Yönü*, (Edit. Aysel Ekşi), İstanbul, 1999, s. 152; Kulaksızoğlu, a.g.e., s. 22

⁵⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 270-273.

⁵¹ Vergote, Antoine, "Ergenlikte Din", ss. 586-589.

Yapıcı, kutsaldan arındırılan insanın hayatına anlam veren dayanakların ortadan kaldırılmasıyla insanda kaygı, anlamsızlık, umutsuzluk gibi ruhsal problemlerin yaşandığını belirtir.⁵²

Yeni arayışlara açık olan ergenlerin daha önce öğrendikleri dini bilgilerle yeni öğrendikleri bilimsel bilgilerin birbiriyle uzlaştırılmaması durumunda din hakkında bir takım şüpheler yaşadıkları görülür. Ayrıca, dini yönden kendilerine örnek alacakları yetişkinlerin davranışlarında gördükleri yanlışlar, onların dini şüphelerini iyice artırmaktadır.⁵³ Kişinin benimsediği dini inanç ve değerler ile gündelik ve sosyal hayat arasında uçurumun olması, bazı gençlerin çatışma yaşamasına, dinin modern yaşam şartlarına uymadığı ve modası geçmiş bir olgu olduğu şeklinde bir düşünceye kapılmalarına yol açabilmektedir.⁵⁴ Yapıcı, özellikle 18. Yüzyılın başlarından 19.Yüzyılın ilk yarısına kadar, din olgusunun pozitivist bilim anlayışı ve din karşıtı Marksist, Sosyalist ve Nihilist ideolojilerin bakış açılarıyla tartışılmasının dine karşı olumsuz tutum ve düşüncelerin yayılmasında etkili olduğunu vurgulamıştır. Döneme damgasını vuran din karşıtı yaklaşım ve ideolojilerden bazı bilim adamlarının etkilendiğini ve dinin modern dönem şartlarıyla uyuşmayan çağdışı niteliklere sahip olduğu ve akıl, mantık ve bilime ters düştüğü şeklinde görüşleri sürdürdüklerini dile getirmiştir. Türk eğitim sisteminin de bu tür görüş ve yaklaşımlardan önemli ölçüde etkilendiğini ifade eden Yapıcı, din-bilim çatışmasıyla ilgili ortaya çıkan çatışmaların kaynağında bu tür ideoloji ve yaklaşımların etkili olduğunu belirtmektedir.⁵⁵

Şentürk, din-bilim çatışmasıyla ilgili olarak, zihinsel melekeleri yeterli olmayan kişilerin dini hayatla ilgili olarak ortaya çıkan birtakım problemlerin üstesinden gelemeyeceğini vurgulamıştır. Kişinin dini hayatında ortaya çıkan şüphe, çatışma ve kaygı gibi bir takım problemlerin ancak zihinsel yönden sağlıklı düşünebilmekle çözülebileceğini, ayrıca bu tür konularda, yalnızca bilimin veya dinin tek taraflı yaklaşımlarıyla olayın çözülemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁶

Yenilik arayışı içinde olan bazı gençler için din, önemini kaybetmiş, siyasi ve ekonomik açıdan geri kalmışlığın nedeni olarak görülebilmektedir. Medyadaki, “teknik ve teknolojik gelişmeleri dinin engellediği, din ve bilimin birlikte olamayacağı” yönündeki yapılan açıklamalardan ergenlerin etkilendikleri görülmektedir. Öne çıkan rol modellerin daha çok seküler yaşam biçimini tercih eden kişilerden olması, ergenlerin dini konulara yönelik olumsuz tutum ve düşüncelere sahip

⁵² Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat.....”, s. 6.

⁵³ Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, s. 219.

⁵⁴ Hökelekli, Hayati, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 103.

⁵⁵ Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat.....”, ss. 3-4; Ayrıca bkz. Georges Corm, *21. Yüzyılda Din Sorunu*, İletişim Yay., İst. 2011, ss. 40-42.

⁵⁶ Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 10-11.

olmalarında etkili olmaktadır.⁵⁷

c. Başarısız dini sosyalleşme

Aile, kişinin dini yönden sosyalleşmesinde en önemli etkiye sahip olan bir kurumdur. Ancak, farklı inanç ve değerlere mensup ailelerin iç içe yaşadığı günümüz modern toplumlarında yaşayan bazı ergenler, bu farklı inanç yapıları arasında kendi kimliklerini oluştururken bazı sorunlarla karşılaşabilmektedir. Ergenlerin içinde yetişmiş oldukları aile ve toplumun değerlerini benimseme sürecinde birtakım sosyal destek ve teşviklere ihtiyaçları bulunmaktadır.⁵⁸

Dini kimliklerin teolojik doktrinlerden ziyade sosyal pratiklerle kazanıldığı, dini kültür öğelerini etkilediği, bu yüzden dinin gündelik hayatın dışında anlamlandırılmayacağı görüşüne vurgu yapılır.⁵⁹ Yapılan araştırmalarda ergenlerin entelektüel sosyal çevre ile tanışmalarıyla birlikte dini şüphelerin görülmeye başladığı tespit edilmiştir.⁶⁰

Kişinin dini değerlere ilgi duymasında önemli olan diğer bir faktör ise, toplumda olumlu bir din/dindarlık imajının bulunmasıdır. Bununla ilgili olarak, bir gencin içinde yetiştiği toplumun dini kimliğini benimseyip sahiplenmesi için, çoğunluk tarafından olumlu bir din ve dindar anlayışının o toplumda benimsenmiş olması büyük önem taşır. Mesela, toplumumuzda belli dönemlerde çoğunluk tarafından benimsenen olumlu bir İslam imajı ve Müslümanlık algısı yerine, daha çok aşağılanan ve hor görülen olumsuz imaj öne çıkmıştır. Bireysel ve toplumsal yaşam tarzlarını örf, adet, gelenek ve dinden alan değerler hor görüldüğünden, özellikle yeni yetişen genç nesil, dine karşı mesafeli durmuş, kendilerini dindar bir kimlikle özdeşleştirmekten kaçınmıştır.

Çocuğun dini kimliğinin gelişmesi için, ailede kazanılan dini inanç ve öğretilerle, gündelik yaşam biçimlerinin birbirini desteklemesi gerekir. Bu ikisinin çelişmesi durumunda, çatışmanın yaşanması kaçınılmazdır. Çağdaş toplumlarda ailenin dini değerleriyle, toplumsal değerler birçok konuda uyummadığından, gençler arasında dini şüphe ve çatışmalar yaşanmaktadır.⁶¹

Aile içi çatışma, baskı, sevgi ve güven eksikliği ve yaşanan bir takım mahrumiyetler, ergenlerde duygusal gerginliğe, karamsarlık, terk edilmişlik

⁵⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, s.106; Kula, Tahsin, a.g.t., s. 108.

⁵⁸ Batson, C. D & Ventis, W., *The Religious Experience*, Oxford University Press, Oxford 1982, s. 46.

⁵⁹ Akşit, Bahattin & Şentürk, Recep, *Türkiye’de Dindarlık*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 35-36.

⁶⁰ Hökelekli, “Ergenlik Çağı Davranışlarında Din Eğitiminin Etkisi”, *UÜİFD*, Bursa 1986, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 46-48.

⁶¹ Küçükcan, Talip, “Avrupa’daki Türk Toplumunun Kimlik Arayışı,” *Diyanet Aylık Dergi*, 2 (1994), ss. 45-48.

duygularına ve çatışmaya yol açabilmektedir. Bu tür gerginlik ve karamsar ruh hali ise, ergenlerin din dahil her şeye sırtını çevirmesiyle sonuçlanabilmektedir.⁶²

İstikrarsızlık, belirsizlik, karmaşa, hızlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı günümüz modern toplum yapılarında yaşayan ergen ve gençlerin, homojen ve tek tip kültürün hakim olduğu geleneksel toplum yapılarına göre kimlik ve kişiliklerini kazanmada daha çok zorlandıkları söylenebilir.⁶³ Modern yaşam biçimi, toplumsal roller ve sorumluluklar çoğalmış, bu durum bireyi tercihlerini belirlemede daha da zor durumda bırakmıştır.⁶⁴

Yapıcı, kişilik gelişimi açısından günümüz Müslümanın sağlıklı bir kişiliğe sahip olmadığını, bunun böyle olmasında sosyalleşme sürecinde ortaya çıkan yetersizliklerin etkili olduğunu vurgular.⁶⁵ Günay, başarısız dini sosyalleşme sürecinden geçen çocukların ergenlik ve sonraki yıllarda dini inançlarını ya tamamen reddettiklerini, ya körü körüne taklit, şekilcilik ve fanatizm gibi yönelimlere girdiklerini, ya da dini şüphe, bunalım ve dine karşı ilgisiz kalmayı tercih ettiklerini belirtir.⁶⁶

d. Yetersiz ve yanlış din eğitimi

Yapılan araştırmalarda hayatın anlamı, benlik saygısı, mutluluk, empati gibi birçok konuda dinin kişinin ruh sağlığı için olumlu katkılar sağladığı, çatışma, kaygı, stres, depresyon, korku ve bunalım gibi ruhsal hastalıklardan koruduğu, yeterince ve doğru dini bilgiye sahip ergenlerde görülen dini şüphe oranının, diğerlerine göre çok daha düşük seviyede olduğuna dair bulgular tespit edilmiştir. Dini konulardaki bilgisizlik ya da yanlış bilgilenmeler sebebiyle dini değerlerin zayıf olduğu çevrelerde yetişenlerin dini şüphelere daha çok düştükleri söylenebilir.⁶⁷ Bazı araştırmalarda ergenlerin korku, kaygı ve tedirginlik duymalarında dini inanç ve ahlaki tutumların da etkili olduğu görülmüştür. Bu şüphe ve korkuların dini bilgi yetersizliğinden veya aşırı baskı ve zorlamalar, aşırı dini korku ve yasaklar, gündelik hayattaki uyumsuzluk ve aşırı duygusallık gibi konulardan kaynaklandığı söylenmektedir.⁶⁸ Kula tarafından yapılan bir araştırmada, ergenlerin %24,8'inin dindar yetiştiriliş tarzına sadık kalmadıklarından dolayı suçluluk duygusu içinde oldukları tespit

⁶² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 77; Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler", s. 355.

⁶³ Coşkun, Ali, "Din ve Kimlik", *Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 24 (2003/1), s. 19; Çayır, Celal, "Sosyo-Psikolojik Açıdan Dini Sosyalleşme Üzerine Bir Araştırma", *DÜİFD*, Cilt: 14, Sayı:2, Yıl: 2012, ss. 98-99

⁶⁴ Yorulmaz, a.g.m., s. 61.

⁶⁵ Yapıcı, Asım, *Din, Kimlik ve Önyargı*, Karahan Kitabevi, Adana 2004, ss. 165-166.

⁶⁶ Günay, Ünver, "Türkiye'de Dini Sosyalleşme", *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981, ss. 198-199.

⁶⁷ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler", s. 342-343, 355.

⁶⁸ Bulut, Aytakin, *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2004, s. 58 vd.

edilmiştir.⁶⁹ Ergenlerin dine yönelik olumsuz tutumların oluşmasında dindarların istenmeyen ve beğenilmeyen kişilik özelliklerinin de etkili olduğu bilinmektedir. Gençlerin günümüzdeki Müslümanları eleştirdikleri ve onları beğenmedikleri, bu kişilerin dini yaşayışında şekilciliğin öne çıktığını, İslamiyet'in iç dünyalarına nüfuz etmediğini bu yüzden bunları "sözde Müslüman", "adı Müslüman" şeklinde değerlendirdikleri tespit edilmiştir.⁷⁰

Yukarıdaki açıklamalardan sonra aşağıdaki şu hipotezler geliştirilebilir:

H₁: Ergenler, dünyada yaşanan adaletsizlik, şiddet ve kötülöklere Allah'ın niçin izin verdiğini anlamlandıramamaktadırlar.

H₂: Ergenlerin dini inanç ve şüphe tutumlarında yaş ve cinsiyet açısından anlamlı bir fark vardır.

H₃: Dini inanç ve şüphe tutumlar, ergenlerin devam ettikleri okul türüne göre farklılık gösterir.

H₄: Anne ve babanın eğitim seviyesi ve ekonomik düzeyine göre, öğrencilerin dini inanç ve şüphe tutumları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H₅: Seküler ve pozitivist eğitim anlayışına göre yetişen ergenler, din ve bilim arasında uyumsuzluk olduğunda, daha çok bilime güvenmektedirler.

Araştırmanın Problemi

Araştırmanın problemini, ergenlerin dini inanç, tutum ve dini şüphe durumlarının tespit edilmesi oluşturmaktadır. Ayrıca yaş, cinsiyet, okul türü, ailenin eğitim ve ekonomik düzeyi ve en çok yaşanan yerleşim birimi değişkenlerine göre dini inanç, şüphe ve tutumlarda farklılığın olup olmadığının tespit edilmesi araştırmanın alt problemlerini oluşturmaktadır. Bu çalışmada ayrıca şu sorulara cevap aranmaktadır:

1-Ergenlerin Allah'ın varlığı, ibadet, suçluluk-günahkârlık duygusu, kaza-kader, hayır-şer, ahiret vb. dini konularla ilgili inanç, şüphe ve tutumları nasıldır?

2-Ergenler arasında, "dünyada yaşanan haksızlık, kötülük ve felakete Tanrı'nın niçin izin verdiği" ve "dinin kişinin bağımsızlığı kısıtladığı", şeklindeki tutum ifadelerine verilen cevaplarda bir farklılaşma var mıdır?

⁶⁹ Tahsin Kula, Ergenlerde Dini Düşüncede Yaşanan Güçlükler, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), Sivas 2006, s. 104.

⁷⁰ Yapıcı, Asım, *Din, Kimlik ve Önyargı*, ss. 163-165.

3-Dini inanç ve dini şüphe tutumları, yaş, cinsiyet, okul türü, ailenin eğitim seviyesi, ekonomik düzeyi ve en çok ikamet edilen yerleşim birimi değişkenlerine göre değişmekte midir?

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, betimsel bir yöntemle yapılmıştır. Betimsel yöntemle yapılan çalışmalarda araştırılan konuyla ilgili teorik bilgilere yer vermenin yanı sıra, araştırmadan elde edilen verilerin çeşitli değişkenlerle ilişkisinin olup olmadığı, önceki araştırma bulguları ile örtüşüp örtüşmediği ve elde edilen bulguların yorum ve analizlerine yer verilir.⁷¹

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Diyarbakır ili Çınar ilçesindeki tüm lise öğrencileri oluşturmaktadır. Çınar ilçesini seçmemizin amacı, sosyal yapı bakımından hem merkez hem de taşraya ait özellikleri birlikte taşımasıdır. Araştırmanın örneklemini 2013-2014 eğitim ve öğretim yılında Diyarbakır ili Çınar ilçesinde bulunan Çınar Anadolu Lisesi, Çınar İmam-Hatip Lisesi ve Çınar Lisesi'nde eğitime devam eden Lise 1. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile 250 kişiye anket uygulanmış, ancak 50 anket formu eksik doldurulduğundan analizler toplam 200 anket üzerinden yapılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında, demografik bilgi formu ve dini inanç ve şüphe durumlarını belirlemek amacıyla *Dini Şüphe, İnanç ve Tutum Anketi* kullanılmıştır. Öğrencilerin demografik bilgilerini toplamaya yönelik olan bu anket formunda; yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, okul türü, en uzun ikamet ettikleri yer, baba mesleği ve sosyo-ekonomik düzey gibi özellikler yer almaktadır. 21 sorudan oluşan dini şüphe, inanç ve tutum anketinin derecelendirilmesinde Üç'lü Likert tipi soru kullanılmış, anket maddelerine verilen cevaplar 1'den 3'e kadar değişen puanlarla değerlendirilmiş olup (1) Katılıyorum, (2) Kararsızım, (3) Katılmıyorum şeklinde düzenleme yapılmıştır.

Verilerin Analizi

Elde edilen veriler, istatistiksel analizlere tabi tutulmuş, verilerin analizinde frekans analizi ve nonparametrik fark testleri (Mann Witney U ve Kruskal-Wallis) kullanılmıştır. Verilerin değerlendirilmesi, katılımcıların her bir soruya verdikleri cevapların toplam puanları üzerinden yapılmıştır. İstatistiki anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir.

⁷¹ Punch, Keith F., *Sosyal Araştırmalara Giriş*, Nicel ve Nitel Yaklaşımlar (çev. D. Bayrak, H. B. Arslan, Z. Akyüz), Sayısal Kitabevi, Ankara 2005, s. 16-17; Arslanoğlu, İbrahim, *Sosyal Bilimlerde Metod ve Araştırma Teknikleri*, Ankara 2012, s. 24.

Bulgular

Araştırmaya katılanlarla ilgili bazı demografik bilgiler Tablo 1’de gösterilmiştir. Bu tabloda görüldüğü gibi araştırmaya 200 kişi katılmış olup, erkeklerin oranı %49, kızların oranı ise %51’dir. Katılımcıların %53’ü İmam-Hatip Lisesi’ne, %24’ü Düz Liseye, %23’ü ise Anadolu Lisesi’ne devam etmektedir. Katılımcıların ailelerinin ekonomik düzeylerine bakıldığında %77’sinin fakir, %18,5’inin zengin, %4,5’inin orta halli oldukları görülmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere Göre Dağılım

		Sayı	Yüzde
Yaş	14,00	26	13,0
	15,00	83	41,5
	16,00	51	25,5
	17,00	40	20,0
Cinsiyet	Erkek	98	49,0
	Kız	102	51,0
Okul türü	Lise (Düz)	48	24,0
	İmam-hatip lisesi	106	53,0
	Anadolu Lisesi	46	23,0
En çok ikamet edilen yer	Köy	87	43,5
	İlçe veya şehir	113	56,5
Annenin eğitim durumu	Okur-yazar değil	105	52,5
	Okur-yazar	33	16,5
	İlkokul mezunu	44	22,0
	Ortaokul/Lise mezunu	15	7,5
	Fakülte/Yüksekokul mezunu	3	1,5
Babanın Eğitim durumu	Okur-yazar değil	18	9,0
	Okur-yazar	37	18,5
	İlkokul mezunu	63	31,5
	Ortaokul/Lise mezunu	61	30,5
	Fakülte/Yüksekokul mezunu	21	10,5
Ailenin ekonomik düzeyi	Orta halli	9	4,5
	Fakir	154	77,0
	Zengin	37	18,5
Toplam		200	100,0

Bazı demografik değişkenlere göre analiz sonuçları:

• 15 yaşında olan öğrenciler, 14 yaşında olanlara göre 'Allah'tan pek çok istekte bulunduğum halde, bunların pek çoğu gerçekleşmedi. Bunu asla kabullenemiyorum' maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= 3,87; p<0.05)

• 15 yaşındaki öğrenciler 16 yaşındaki öğrencilere göre "Gün geçtikçe dini duygularımın zayıfladığını hissediyorum", maddesine daha yüksek puan vermiştir (Z= 6,80; p<0.005).

• 16 yaşındaki öğrenciler 15 yaşında olanlara göre "Kaza-Kader, Hayır-Şer, Ahiret vb. konuları kavramakta çok güçlük çekiyorum", maddesine daha yüksek puan vermiştir (Z= 3,97; p<0.05).

• 17 yaş öğrencileri 14 yaşındaki öğrencilere göre "Eğer Allah varsa, bunca haksızlık, şiddet, kötülük ve felaketlere niçin izin veriyor", maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= 10,06; p<0.001).

• Kızlar erkeklere göre 'Dinimizin sunduğu her şeye olduğu gibi inanmak gerekir' maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,74; p<0.05).

• Kızlar erkeklere göre "Namaz, oruç, dua gibi dini ibadetlerimi yerine getirmek bana büyük bir dini huzur veriyor", maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,24; p<0.05).

• "Gelecekle ilgili bir sürü problem, zihnimi alt-üst ederken bir de dinin hayatıma karışmasına katlanamıyorum", maddesine kızlar erkeklere göre daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,19; p<0.05).

• Ailesi zengin olan öğrencilerin, ailesi orta halli olan öğrencilere göre "Kaza-Kader, Hayır ve Şer, Ahiret inancı gibi konuları kavramakta güçlük çekiyorum", maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,15; p<0.05).

• Ailesi zengin olan öğrencilerin, ailesi orta halli olan öğrencilere göre, "Bunca sayıda farklı din, mezhep, tarikat, dini grup ve cemaat varken, gerçek dini inanca varmak zordur", tutum maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,50; p<0.05).

• Ailesi zengin olan öğrencilerin, ailesi orta halli olan öğrencilere göre, "TV, radyo vb. basın yayın araçlarında izlediğim dine aykırı programlar, dini inançlarımla çatıştığından üzülmüyor ve suçluluk hissediyorum", maddesine daha yüksek puan vermişlerdir (Z= -2,55; p<0.05).

• Düz liseliler, İmam-Hatip Lisesi öğrencilerine göre, "Cinsel duygularımı tahrik eden ahlak dışı (müstehten) yayınlar, dini hayatımı olumsuz yönde etkiliyor", maddesine (Z= 4,94; p<0.05) ve "TV, radyo vb. basın yayın araçlarında izlediğim dine aykırı programlar, dini inançlarımla çatıştığından üzülmüyor ve suçluluk hissediyorum", maddesine (Z= 3,93; p<0.05) daha yüksek puan vermişlerdir.

• Düz liseliler, Anadolu Lisesi öğrencilerine göre "Eğer Allah varsa, bunca haksızlık, şiddet, kötülük ve felaketlere niçin izin veriyor", maddesine

($Z= 6,83$; $p<0.05$), “*Pek çok dini esasları çağ dışı buluyorum. Bunlara uyarsak geri kalırız*”, maddesine ($Z= 9,24$; $p<0.05$) daha yüksek puan vermişlerdir.

• İmam-Hatip Lisesi öğrencileri, Anadolu Lisesi öğrencilerine göre, “*Eğer Allah varsa, bunca haksızlık, şiddet, kötülük ve felaketlere niçin izin veriyor*” maddesine ($Z= 4,59$; $p<0.05$) daha yüksek puan vermişlerdir.

• Eğitim düzeyi açısından anne ve babası Ortaokul veya Lise mezunu olan öğrenciler, ailesi ilkokul mezunu, okur-yazar olmayanlara göre, “*Bağımsızlığımı kısıtladığı için kendimi dine veremiyorum*”, maddesine daha yüksek puan vermişlerdir ($Z= 6,76$; $p<0.05$).

• Hayatının büyük bir kısmı ilçe veya şehirde geçen öğrenciler, hayatının büyük bir kısmı köyde geçen öğrencilere göre, “*Bilim-Din çatışması durumunda her zaman bilime güvenmek gerekir*”, maddesine daha yüksek puan vermişlerdir ($Z= -2,94$; $p<0.005$).

• Aynı şekilde hayatının büyük bir kısmı ilçe veya şehirde geçen öğrenciler, hayatının büyük bir kısmı köyde geçen öğrencilere göre, “*Din ile ilgili tüm konuları anlayamayacağıma inanarak bunları olduğu gibi kabul etmek gerektiği kanaatindeyim*”, maddesine daha yüksek puan vermişlerdir ($Z= -2,54$; $p<0.05$).

Tartışma

Araştırma sonucunda, ergenlerin yaşadıkları dini şüphe ve çatışmaların daha çok, bilim ile din arasında uyumsuzluk; dinin özgürlüğü kısıtladığı, dünyada yaşanan haksızlık, şiddet, kötülük ve felaketlere Allah'ın niçin müsaade ettiği; suçluluk günahkarlık duygusu; kaza-kader, hayır-şer, ahiret inancıyla ilgili konularında yoğunlaştığı görülmüştür.

Elde edilen bulgular, “Ergenler, dünyada yaşanan adaletsizlik, şiddet ve kötülüklere Allah'ın niçin izin verdiğini anlamlandıramamaktadırlar” (H_1), şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir. Hökelekli tarafından yapılan bir araştırmada, ergenlerin yaşadıkları dini şüphe konuları arasında daha çok Allah'ın varlığı, kaza ve kader, ahiret, cennet, cehennem, sevap, günah, yaratılış, kadın-erkek eşitliği, bilim-din çatışması konularının olduğu görülmüştür.⁷² Bahadır tarafından yapılan araştırmada ise, ergenlerin daha çok melek, cin, ruh, şeytan vb. varlıklar; sevap-günah; ölüm ve Ahiret hayatı; ekonomik eşitsizlikler; kaza-kader, hayır-şer konularıyla ilgili dini şüphe duydukları tespit edilmiştir.⁷³ Türkiye’de yapılan araştırmalarda dini şüphe konularının birbirine benzer olduğu görülmektedir.

Dini şüphenin ortaya çıkmasında yaş faktörünün etkili olduğu bilinen bir durumdur. Araştırmamızda 16-17 yaşında olan öğrencilerin dini şüphe skorları, 13-14 yaşındakilere göre daha yüksek bulunmuştur. Bu bulgumuz ergenlikte yaş ilerledikçe dini şüphelerin arttığını ileri süren çalışmalarla

⁷² Hökelekli, Hayati, “Ergenlik Dönemi Dini Şüpheler”, *Din Öğretimi Dergisi*, 1988, ss.73-83.

⁷³ Bahadır, “Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler”, ss. 353-356.

örtüşmektedir. Türkiye'nin ergen profili ile ilgili 2008 yılında yapılan araştırmada, 15 yaş ve altı ile ve 15 yaş ve üstü aralığındaki ergenlerin din ile olan ilişkilerini tanımlama biçimlerinin yaş gruplarına göre anlamlı olarak farklılaştığı; 15 yaş üzerindeki bir dine inanıp ibadetlerini yerine getirme düzeylerinin 15 yaş altındakilere göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir.⁷⁴ Yavuz, 9 yaşına gelinceye kadar çocuklarda dini şüphenin ortaya çıkmadığını, bu yaşlardan itibaren çocukların inançlarının kaynağını sorgulamaya başladığını belirtmiştir.⁷⁵ Bahadır ise, dini şüphenin 16-18 yaş aralığında zirveye ulaştığını, daha sonra düşmeye başladığını belirtmiştir.⁷⁶ Yapılan araştırmalarda dini şüphenin başlama yaşı ile ilgili farklı görüşler bulunsa da, yaşın artmasıyla birlikte dini inanç konularında şüphe ve sorgulamaların arttığı görüşünde birleşilmektedir.

Araştırmada "dinin sunduğu her şeye olduğu gibi inanmak gerekir ve dini ibadetleri yerine getirmek kişiye büyük bir dini huzur verir" şeklindeki tutum maddesinde kızların aldıkları skorlar, erkeklere göre daha yüksek bulunurken, "hayatın her alanına dinin karışmasına katlanamıyorum" maddesine erkeklerin kızlara göre daha olumlu yaklaştıkları görülmüştür. Literatürde kızların erkeklere göre daha itaatkâr ve bağımlı oldukları, erkeklerin ise eleştirel düşünceye daha yatkın oldukları belirtilmektedir.⁷⁷ Birçok çalışmada kadınların erkeklere göre dini katılım ve isteklerinin, dini inanç ve mistik tecrübelerinin daha yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir.⁷⁸ Çalışmamızda elde edilen sonuç, Türkiye'de yapılan bazı araştırma sonuçları ile örtüşürken, bazıları ile örtüşmemektedir. Topuz tarafından yapılan çalışmada⁷⁹ kadınların erkeklere oranla dini inanç ve davranışları öğrenme ve dini yaşama noktasında daha istekli oldukları bulunmuştur. Uysal tarafından yapılan araştırmada genel dindarlık bakımından kadınların erkeklere göre daha az dindar olduğu bulunmuştur.⁸⁰ Araştırmada elde ettiğimiz bu sonuçlar, "Ergenlerin dini inanç ve şüphe tutumlarında yaş, cinsiyet açısından anlamlı bir fark vardır" (H₂), şeklindeki hipotezimizi destekler mahiyettedir. Dindarlıkla ilgili araştırmalarda erkeklerin mi yoksa kadınların mı daha dindar olduğu tartışma konusudur. Araştırmalarda kullanılan dindarlık ölçekleri,

⁷⁴ Türkiye'de Ergen Profili (2008), s. 122.

⁷⁵ Yavuz, Kerim, *a.g.e.*, s. 236

⁷⁶ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (içinde), [Ed. Hayati Hökelekli], Ankara Okulu Yayınları, Ankara-2002, s. 263.

⁷⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, ss. 93-95; Yapıcı, Asım, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi" Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 17: 2 (2012), ss. 1-34.

⁷⁸ Batson, Daniel C. & Schoenrade, Patrica & Ventis, Larry W, *Religion and Individual*, New York, Oxford University Press, 1993, s. 33.

⁷⁹ Topuz, İlhan, *Dini Gelişim Seviyeleri İle Dini Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2003, s. 98.

⁸⁰ Uysal, Veysel, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yay., s.145-147.

araştırma örnekleminin özellikleri ve dindarlığa yüklenen anlam bakımından elde edilen sonuçlar farklılaşmaktadır. Türkiye’de yapılan diğer bazı araştırmalarda kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu bulunurken,⁸¹ bazı çalışmalarda ise, erkeklerin kadınlara göre daha dindar olduğu sonucu elde edilmiştir.⁸² Yapıcı’nın Türkiye’de yapılan 78 alan araştırmasından hareketle cinsiyet değişkenine göre dindarlığın farklılaşmasını ele aldığı meta-analiz çalışmasında, Türkiye’de kadınların erkeklere göre farz ve nafîle ibadetlerini daha fazla yaptıkları bulunmuştur. Ayrıca, “Bilgi” boyutu hariç “inanç”, “ibadet”, “duygu” ve “etki” boyutlarında kadınların daha dindar oldukları sonucu bulunmuştur.⁸³ Suudi Arabistan’da ergenler üzerine yapılan bir araştırmada, kızların dinî davranışları yerine getirme eğiliminin erkeklere göre daha yüksek olduğu tespit etmiştir.⁸⁴ Kızların erkeklere göre dini katılımlarının daha yüksek olması, kızların daha duygusal olmalarının yanı sıra, sosyal hayatta rollerinin daha zayıf olmasının bunda etkili olduğu söylenebilir.

Çalışmamızda ailesi zengin olan öğrencilerin, kaza-kader, hayır-şer ve Ahiret inancı gibi konularda aldıkları puanın, ailesi orta halli olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Aynı şekilde, ailesi zengin olan öğrencilerin dine aykırı programların izlenmesinin yol açtığı çatışma ve suçluluk duygusu ile ilgili aldıkları puanlarının, ailesi orta halli olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmüştür.⁸⁵ Dindarlıkla ilgili yapılan araştırmalarda ekonomik düzeyle dindarlık arasında ters bir orantının olduğu, zenginliğin artması ile dindarlığın azaldığına dair sonuçlar bulunmaktadır.⁸⁶ Ekonomik olarak zengin olanların daha çok

⁸¹ Şahin, Adem, İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma, DEÜ, Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s.105; Kayıklık, Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler, Baki Kitabevi, Adana 2003, s.130-146; Kimter, Nurten, Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Bursa 2008, s.189; Yapıcı, Asım, Ruh Sağlığı ve Din, Karahan Kitabevi, Adana 2007, ss. 178-180; Ayten, Ali, *Empati ve Din*, İz Yay., İstanbul 2010, s. 137-138.

⁸² Uysal, Veysel, “Dini Hayat ve Şahsi Özellikler (Bir Alan Araştırması)”, Dini Araştırmalar Dergisi, 2: ss.165-180; Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İstanbul 2004, s. 133; Onay, Ahmet, Erzincan İli Dini Yönelim ve İrşad Hizmetleri Değerlendirme Anketi Sonuçları Raporu (Yayınlanmamış), akt. Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul 2004, s.102.

⁸³ Bkz. Asım Yapıcı, “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi” Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 17: 2 (2012), ss. 1-34.

⁸⁴ el-Mehârib, “et-Tedeyyün ve'l-umr...”, ss. 197-229’tan akt. Ali Ayten, “Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 2012, s. 73.

⁸⁵ Fırat, Erdoğan, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu, Anka Üniv. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977, s. 92; Köktaş, M. Emin, *Türkiye’de Dini Hayat*, İşaret Yay., İstanbul 1993, s. 214.

⁸⁶ Bkz. Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, s. 116; Bkz. Halis Ayhan, Hayati Hökelekli, ve diğ., *Din ve Ahlak Eğitim Öğretimine Yeni Yaklaşımlar*, Dem Yay., İstanbul 2004, s. 209.

dünyevileştiği ve kendilerine aşırı güven, her istediğini elde etme, kendi geleceğini tayin etme gibi duygulara kapılabildikleri görülmektedir. Bu tür durumların onlarda ahiret düşüncesi, kaza ve kader anlayışları gibi birçok konuda şüphe duymalarına yol açmaktadır. Bahadır, fakirlik-zenginlik konularında ergenlerin dini şüphe duygusuna kapılmalarında mahrumiyetlerin ve toplumsal eşitsizliğin önemli bir etken olduğunu, her şeye gücü yeten ve merhamet sahibi Allah'ın yoksulluk ve sefalet için müsaade ettiği konusunda çatışma ve şüpheyi düştüklerini belirtir.⁸⁷

Çalışmamızda ailesinin gelir düzeyi yüksek olan öğrencilerin, orta düzeyde olan öğrencilere göre dini inançlara ters düşen programların izlenmesinden kaynaklanan suçluluk duygusunun daha yüksek olduğu bulunmuştur. Zengin aile çocuklarının orta halli aile çocuklarına göre daha modern ve seküler bir hayat yaşamaları ve gündelik hayatta dini inançlara ters düşen sosyal ve kültürel ortamlarda daha çok bulunmaları, böyle bir sonucun çıkmasında etkili olmuş olabilir. Yukarıda ailelerin eğitim ve ekonomik düzeylerinin artışı ile çatışma ve suçluluk duyma puanlarının da arttığı görülmüştür. Bu sonuçlar, "Öğrencilerin dini inanç ve şüphe tutumlarında anne-babanın eğitim ve ekonomik durumu değişkenine göre anlamlı bir fark vardır" (H₄), şeklindeki hipotezimizi bazı yönlerden desteklediği görülmüştür.

Ergenlik döneminde yaşanan suçluluk duygusu ile dindarlık arasındaki ilişkiyi ele alan 46 araştırmanın sonuçlarına göre, bu araştırmaların %78'inde dindarlığın ergenlik dönemi suçluluğunu azaltmada önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.⁸⁸ Hökelekli, dini bilgiden yoksun yetişen çocukların çok küçük hataları haddinden fazla abarttıklarından dolayı suçluluk ve günahkarlık duygusuna kapıldıklarını, bir taraftan cinsi arzuların şiddetli baskısı, diğer taraftan dini emir ve yasakların çiğnenmesinden kaynaklanan vicdani rahatsızlık, çatışma gerginliklerin dini şüphelerin yaşanmasına yol açtığını belirtmektedir.⁸⁹

Öğrencilerin okul türlerine göre dini inanç, şüphe ve tutumları arasında anlamlı fark bulunmuştur. Düz lise öğrencilerinin izledikleri müstehcen yayınlardan duydukları suçluluk duygusundan aldıkları puanlarının İmam-Hatip Lisesi öğrencilerine göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Okul türlerine göre dini şüphe, inanç ve tutumları arasında farklılığı, "Ergenlerin dini inanç ve şüphe tutumları, devam edilen okul

⁸⁷ Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler", s. 356.

⁸⁸ Johnson, B. R., Tompkins, R. B. ve Webb, D. (2008), *Objective Hope: Assessing the Effectiveness of Faith-Based Organizations: A Review of the Literature*, Baylor University Center for Civic Innovation, Manhattan, ss. 10-12'den akt. Betül Çapar, "Farklı Orta Öğretim Öğrencilerinde Dindarlık İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi" Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008, s. 58.

⁸⁹ Hökelekli, Ergenlik Çağı Gençlerin Dini Gelişimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1983, ss.68.

türüne göre farklılaşır” (H₃), şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir. Okul türlerine göre dini şüphenin farklılaşması, liselerde farklı müfredat programının uygulanmasının yanı sıra, ailelerin sosyo-ekonomik yapısının, eğitim ve dindarlık düzeylerinin bunda etkili olduğu söylenebilir. İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin Düz lise öğrencilerine göre müstehcen yayınlardan olumsuz anlamda daha az etkilenmeleri, İmam-Hatip Lisesi’ne devam eden öğrencilerin dini bilinç bakımından daha gelişmiş olmasından, sevap-günah kavramlarına yükledikleri anlamdan veya bu tür yayınları izlemekten kaçınmalarından kaynaklandığı düşünülebilir.⁹⁰

Kula’nın Diyarbakır’daki ergenler üzerinde yaptığı araştırmada, dini şüphe yüzdesi en yüksek olan öğrencilerin düz liseye devam eden öğrenciler olduğu (%35) tespit edilmiştir.⁹¹ Okul türü ve dini şüphe arasındaki ilişkiyle ilgili elde ettiğimiz bulgular, Kula’nın bulguları ile örtüşmektedir. Hökeleli tarafından yapılan araştırmada ise, bulgularımızın aksine, İHL öğrencilerinin diğer lise öğrencilerine göre daha çok günahkarlık duygusu içinde oldukları bulunmuştur (İHL öğrencilerinin %21’i, Genel lise öğrencilerinin %15,8’i dini şüphe duymaktadır).⁹² Hökeleli’nin yaptığı araştırmada İHL öğrencilerinde günahkarlık duygusunun diğer liselere göre daha yüksek çıkması, bu öğrencilerin benimsedikleri dini inançlarla gündelik hayatta karşılaşılan dine aykırı davranışların yol açtığı çatışmaların etkisiyle olabilir.

Araştırmada ailenin eğitim düzeyi yükseldikçe dinin bağımsızlığı kısıtlayan bir faktör olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Laik eğitim süreci, bireylerin gündelik ve sosyal hayatlarını dinin belirleyici etkisinden uzaklaştırmakta ve modern yaşam biçimine göre düzenlemelerini teşvik etmektedir. Türk toplumu, Batılılaşma ve modernleşme sürecinde, Batı’nın bilimsel ve teknolojik gelişmişliğini transfer etmek yerine, daha çok sosyal yaşam biçimleri taklit etmiştir. Dini inanç ve değerlerin, modern yaşam biçimine ters, özgürlükleri kısıtlayan çağdışı bir fenomen olarak değerlendirilmesi, dinin özgürlükleri kısıtlayan, bir olgu olarak algılanmasına neden olmuştur.

“Bilim ile din çatışması durumunda her zaman bilime güvenmek gerekir” tutum ifadesine hayatının büyük bir kısmı ilçe veya şehirde geçen öğrenciler, hayatının büyük bir kısmı köyde geçen öğrencilere göre daha yüksek puan vermişlerdir. Bu sonuç, ilçe ve şehirde yaşayanların daha seküler bir hayat yaşadıkları ve bilime daha çok güvendiklerini, kırsalda

⁹⁰ Din eğitiminin yoğun olduğu bir kurumda eğitim okuyan bazı öğrencilerde kimi zaman dini emirleri kendilerine göre yorumlama, günahları küçük görme, zamanla dini yaşantıda bakımından üfete düşme gibi eğilimler görülebilmektedir. Bu tür durumlarda olan kişiler, müstehcen yayınların izlenmesinden dolayı günahkarlık duygusuna kapılmayabilirler.

⁹¹ Kula, a.g.t., s. 93.

⁹² Hökeleli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 123-124.

yaşayanların ise, dini inançlarının daha güçlü olduğu ve dine yönelik daha olumlu tutumlara sahip olduklarını göstermektedir. Bu sonuç, "Seküler ve pozitivist eğitim anlayışına göre yetişen ergenler, din ve bilim arasında uyumsuzluk olduğunda, daha çok bilime güvenmektedirler" (H₅), şeklindeki hipotezimizi kısmen desteklemektedir. Bizim ülkemizde Batılılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme, ilerleme gibi çeşitli dönemlere damgasını vuran fikir ve düşünceler, sosyo-kültürel hayatın birçok alanında tartışmalara yol açtığı gibi, dini inanç ve değerlere yönelik çeşitli kırılmalara da yol açmıştır.

Ergenlik, insan gelişim evreleri içerisinde her ne kadar bir ara dönem olsa da, fizyolojik ve ruhsal alanda değişim, dönüşüm ve dalgalanmaların en yoğun yaşandığı, hayatın birçok alanıyla ilgili tercih ve kararların belirlendiği en kritik evredir. Kimlik ve kişiliğin büyük oranda şekillendiği, zıt kutupların iç içe olduğu bu dönemde, dini açıdan hem bir dini uyanış ve bilinçlenme, hem de dini şüphe ve inkar görülebilmektedir. Bireylerin dini konulara yönelik olumlu/olumsuz tutum ve davranışlarının ergenlik döneminde şekillenmeye başladığı kabul edilmektedir.

'İnanç', 'şüphe' ve 'iman' kavramlarının kullanımlarıyla ilgili bazı tartışmalar bulunmaktadır. İnanç ve iman kavramlarının birbirinden tamamen kopuk kavramlar olmadığı, imanın kaynağını oluşturan inancın gelişerek iman haline geldiği kabul edilmektedir. İncanın imana göre daha genel, daha toplumsal ve bilişsel yanı ağır basan bir olgu olduğu, iman ise bilgiden daha ileri düzeyde, inanan kişinin iman nesnesine yönelik derin ve sıcak duygularını ifade eden bir bağ olduğu; inançla imanın birbirinden farklı olgular olduğu, kişinin hem dini inançlarında hem de imanında şüphelerin görülebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Stres, sorgulama, şüphe ve çatışmaların en yoğun, en fırtınalı geçtiği ergenlik döneminde görülen dini şüphenin en önemli kaynakları arasında bilişsel gelişme, bağımsız ve özgür olma arzusu, dini ve ahlaki konulardan kaynaklanan şüpheler (cinsel arzularla dini inançlar arasında yaşanan çatışmalar, başarısız dini sosyalleşme, din eğitimindeki yanlış anlayış ve uygulamalar, din-bilim çatışması vb.) yer almaktadır. Bireyler arasında insan tabiatından kaynaklanan birbirine benzer çatışma ve dini şüphe konuları görülebileceği gibi, farklı bireysel ve toplumsal yapılardan kaynaklanan şüpheler de görülebilmektedir. Dini şüphenin bütün ergenler için mutlaka olumsuz etkileri olmayacağı, bazı ergenler için bu şüphe süreci, dini inançların daha da güçlenip pekişmesiyle sonuçlanmaktadır.

Yaptığımız bu araştırmanın Güneydoğu Anadolu Bölgesi Diyarbakır ili Çınar ilçesiyle sınırlı kalması ve sınırlı sayıdaki kişiye anket uygulanmış olması, temel kısıtlardan sayılabilir. Birey ve toplum hayatını etkileyen dinamikler her geçen gün değiştiğinden, elde edilen sonuçların farklı örneklem grupları üzerinde birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici yeni

araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu konuda yapılacak her bir çalışma, farklı sosyo-kültürel şartlarda yaşayan ergenlerin dini inanç, şüphe, tutum ve davranışlarını anlamaya ve karşılaştırma yapmaya imkan vermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Ergenlerin dini ve ahlaki konularla ilgili yaşadıkları çatışma, belirsizlik ve şüpheleri konu edinen bu çalışmanın, ergenlerin psiko-sosyal uyumla ilgili problem ve çözümlerine katkı sağlaması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- AKŞİT, Bahattin & Şentürk, Recep, *Türkiye’de Dindarlık*, İletişim Yay., İstanbul 2012
- ALLPORT, G. W., *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, London 1950.
- ALLPORT, G. W., *Birey ve Dini* (çev. Bilal Sambur), Elis Yay., Ankara 2004.
- ARGYLE & Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, London and Boston, 1975.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, *Sosyal Bilimlerde Metod ve Araştırma Teknikleri*, Ankara 2012.
- AYHAN, Halis, Hökekleli, Hayati ve diğ., *Din ve Ahlak Eğitim Öğretimine Yeni Yaklaşımlar*, Dem Yay., İstanbul 2004.
- AYTEN, Ali, *Empati ve Din*, İz Yay., İstanbul 2010.
- AYTEN, Ali, “Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 2012, ss. 51-99.
- BAHADIR, Abdülkerim, “Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler” *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi-içinde*, Dem Yay., İstanbul 2006, ss. 307-368.
- BAHADIR, Abdülkerim, “Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler”, Mayıs 2010, Sayı: 233, <http://www.diyametdergisi.com>
- BATSON, Daniel C. & Ventis, W., *The Religious Experience*, Oxford University Press, Oxford 1982.
- BATSON, Daniel C. & Schoenrade, Patrica & Ventis, Larry W, *Religion and Individual*, New York, Oxford University Press, 1993.
- BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşına Kitaplar, İzmir 2007.
- BUDAK, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay., 2000.

- BULUT, Aytekin, *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., II. Baskı, Ankara 2004.
- CORM, Georges, *21. Yüzyılda Din Sorunu*, İletişim Yay., İst. 2011
- COŞKUN, Ali, "Din ve Kimlik", *Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 24 (2003/1), ss. 5-23.
- ÇAPAR, Betül, "Farklı Orta Öğretim Öğrencilerinde Dindarlık İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi" Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Ens.(Basılmamış Y. Lisans Tezi), İzmir.
- ÇAYIR, Celal, "Sosyo-Psikolojik Açından Dini Sosyalleşme Üzerine Bir Araştırma", *DÜİFD*, Cilt: 14, Sayı:2, Yıl: 2012, ss. 87-132.
- EKŞİ, Aysel, "Adolesanın Ruhsal Gelişim Dönemleri ve Bu Döneme Özgü Sorunları", Ben Hasta Değilim, Çocuk Sağlığı ve Hastalıklarının Psiko-sosyal Yönü, (Edt. Aysel Ekşi), İstanbul, 1999.
- FIRAT, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ankara Üniv. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1977.
- GÜNAY, Ünver, "Türkiye'de Dini Sosyalleşme", *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, Ankara 1981.
- HERR, Vincent V., "14-18 Yaş Döneminde Dini Çatışma", (çev. M. Doğan Karacoşkun), *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Din ve Bilim Yay., Samsun 2006.
- HOOD, Ralp W. ve diğerleri, *Dini Şüphe* (çev. M. Doğan Karacoşkun), ss. 93-101.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Ergenlik Dönemi Dini Şüpheler", *Din Öğretimi Dergisi*, 1988, ss.73-82.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, Dem Yay., İst. 2010.
- HÖKELEKLİ, Hayati-Çayır, Celal, "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, ss. 23-46.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDVY., Ankara 1993.
- HÖKELEKLİ, Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yay., İstanbul 2010.
- KARACA, Faruk, *Dindarlığın Gelişimi*, *Din Psikolojisi-içinde* (Edit. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir 2011, ss.119-142.
- KAYIKLIK, Hasan "Psikolojik Açından İman, İnanç ve Şüphe", *AÜİFD*, XLVI (2005), Sayı: I, ss. 133-155.
- PUFFER, Keith, A. & Kris G. Pence and et all., "Religious Doubth and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubth", *Journal of Psychology and Theology*, 2008, Vol.36, No.4, pp.270-284.

- KOÇ, Mustafa, "Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi", *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 12 / 2005, ss. 41-69.
- KOÇ, Bozkurt, *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din İlişkisi*, (AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003.
- KÖSE, Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, İsam Yay., İstanbul 2007.
- KÖKTAŞ, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yay., İstanbul 1993
- KULA, Naci M., *Kimlik ve Din*, Ayışığı Yay., İstanbul 2001.
- KULA, Naci, *Kimlik ve Din*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- KULA, Tahsin, "Ergenlerde Dinî Düşünce Yaşanan Güçlükler", (Cumhuriyet Üniv. Sos. Bilm. Enst., Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), Sivas 2006.
- KULAKSIZOĞLU, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2004.
- KÜÇÜKCAN, Talip, "Avrupa'daki Türk Toplumunun Kimlik Arayışı," *Diyanet Aylık Dergi*, 2 (1994), ss. 45-48.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, Dem Yay., İstanbul 2004.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, İnanç Psikolojisi, *Din Psikolojisi-içinde* (Edit. Hayati Hökelekli), Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir 2011, ss.145-166.
- OK, Üzeyir, "Dini şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 2009, ss.149-155.
- OK, Üzeyir, "Dini Düşünce Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2005, Cilt: 8, Sayı: 22, ss.11-40.
- ONAY, Ahmet, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, Dem Yay., İstanbul 2004,
- PEKER, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, Samsun 1993.
- ŞAHİN, Adem, İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma, DEÜ, Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999.
- ŞENTÜRK, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- TOPUZ, İlhan, Dini Gelişim Seviyeleri İle Dini Başaçıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2003.
- UYSAL, Veysel, "Dini Hayat ve Şahsi Özellikler (Bir Alan Araştırması)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2: ss.165-180.
-

- UYSAL, Veysel; *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, Dem Yay.,Tarihsiz.
- VERGOTE, Antoine, *Dini İnanç ve İnançsızlık* (çev. Veysel Uysal), MÜİFY, İstanbul 1999.
- VERGOTE, Antoine, "Ergenlikte Din", (çev. Erdoğan Fırat), *AÜİFD*, Ankara 1981, Cilt: XXIV, ss. 583-592.
- YAPICI, Asım, *Din, Kimlik ve Önyargı*, Karahan Kitabevi, Adana 2004.
- YAPICI, Asım, "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinde Dinî Hayat: Meta-Analitik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2012, 12(2), ss.1-40.
- YAPICI, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din*, Karahan Kitabevi, Adana 2007.
- YAPICI, Asım, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi" *Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17: 2 (2012), ss. 1-34.
- YAVUZ, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2004.
- YAVUZER, Haluk, *Gençleri Anlamak Ana-Babaların En Çok Sorduğu Sorular ve Cevaplarıyla*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- YORULMAZ, Murat, "Din ve Kimlik İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Kimlik Arayışları-Yapısal Bir İçerik Analizi", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2012 Cilt: 3 Sayı: 2, ss.59-74.
- Türkiye’de Ergen Profili, T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.

